

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (Print), ISSN 2663-0273 (Online)
Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

УДК 128/129:7.036»189/192»

Гліб Миколайович Маслов

дотторе ді річерка, доцент, незалежний дослідник

Гребінка, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4063-6834>, E-mail: glebmaslow@gmail.com

Received 14 August 2018; revised 17 September 2018; accepted 25 October 2018

doi: 10.15421/351905

МОДЕРНИСТСЬКИЙ ДИСКУРС ПРО СКІНЧЕННІСТЬ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ В СПЛЕТІННІ ФІЛОСОФСЬКИХ, РЕЛІГІЙНИХ І НАУКОВИХ ПІДХОДІВ

Анотація.

Аналізуються дискусії в європейській (переважно - російській та італійській) періодиці кінця XIX - початку XX століття навколо проблеми скінченності людини і їх вплив на формування модерністської парадигми. Виявляючи аргументи на користь оптимістичної або песимістичної позиції у ставленні до проблеми смерті в науковій, релігійній та філософській спадщині епохи, робиться висновок, що культура не змогла запропонувати єдиного задовільного рішення для пом'якшення конфлікту між модерністською спрямованістю до вдосконалення людини і її смертністю.

Ключові слова: *Філософська антропологія, смерть, песимізм, оптимізм, європейський модернізм, антропологічний проект.*

Glib M. Maslov

Dott.Ric. in Translation, Interpreting, Intercultural Studies, associate professor, Hrebinka, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4063-6834>, E-mail: glebmaslow@gmail.com

**Modernist discourse on the finiteness of human life in the interweaving
of philosophical, religious and scientific approaches**

Abstract.

Despite the well-established view of the dominance of decadent mood in modernism, we should not forget that a significant part of its representatives saw their vocation in complicity in a daring anthropological project - the creation of a "new Human." At the same time, the noble idea of human perfection by means of science and art faced an insoluble problem - the finiteness of the individual in time. This article is devoted to the analysis of discussions in the European (mainly Russian and Italian) periodicals of the late nineteenth and early twentieth centuries around the problem of death and their influence on the formation of the modernist ideological paradigm. Identifying arguments in favor of a moderately optimistic or pessimistic position regarding the problem under consideration in the scientific, religious and philosophical heritage of the era, the author concludes that culture did not offer a single and somewhat satisfactory solution to mitigate the conflict between the modernist aspirations for the "perfect Human" and its mortality. Therefore, the modernists could not rely in full confidence either on the religious concepts of an afterlife or reincarnation, or on atheistic consolation about continuing itself in affairs or descendants, or on natural science strategies for managing biological mechanisms of aging, as well as trying to ignore the problems of individual death by excluding from human environment of any aesthetic phenomena, reminiscent of the boundary of human existence. This situation was one of the reasons for the spread among modernists of the belief that the meaning of human life should be sought not in eternity, but in limited time intervals. In its extreme manifestation, such a tendency transformed into the symbolist cult of the "moment" as a sporadic flash of happiness, which is perhaps equal to the advantage of eternal life.

Keywords: *philosophical anthropology, death, pessimism, optimism, European modernism, anthropological project.*

Глеб Николаевич Маслов

дотторе ди речерка, доцент, независимый исследователь

Гребенка, Украина

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4063-6834>, E-mail: glebmaslow@gmail.com

***Модернистский дискурс о конечности человеческой жизни
в сплетении философских, религиозных и научных подходов***

Аннотация.

Анализируются дискуссии в европейской (преимущественно - русской и итальянской) периодике конца XIX - начала XX века вокруг проблемы конечности человека и их влияние на формирование модернистской мировоззренческой парадигмы. Выявляя аргументы в пользу оптимистической или пессимистической позиции в отношении к проблеме смерти в научном, религиозном и философском наследии эпохи, автор приходит к выводу, что культура не смогла предложить единого и сколько-нибудь удовлетворительного решения для смягчения конфликта между модернистской устремленностью к совершенствованию человека и его смертностью.

Ключевые слова: философская антропология, смерть, пессимизм, оптимизм, европейский модернизм, антропологический проект.

Один з потужних загальнокультурних феноменів кінця XIX - початку XX століття - модернізм, грав роль плавильного котла, в якому філософська, наукова і релігійна думка епохи відливалася в естетично довершені форми, провокуючи оновлення культури за допомогою соціальних і художніх експериментів. Всупереч усталеному переконанню про домінування занепадницького світовідчуття в модернізмі, не слід забувати, що значна частина його представників бачила своє покликання в співучасті в зухвалому антропологічному проєкті - створенні «нової людини». Це устремління підхльостувалось тим, що на початку XX століття концепція людини перебувала в кризі, адже були атаковані як теоцентристські (середньовічні), так і антропоцентристські (ренесансні) варіанти онтологій. Важливу роль для «нового мистецтва» значила ідея обоження людини, яка формувалася не тільки в рамках течій, близьких теїстичному світогляду. Прикладом тому - антропологічна загостреність думки італійських інтелектуалів, з'єднаних теоретичною платформою журналів «Leonardo» і «Lacerba». Вони робили спроби створити атеїстичний світогляд, в якому атрибути божественного - всезнання, всемогутність, і безсмертя - були б закріплені за майбутньою людиною або цілокупним людством.

Разом з тим, благородна ідея модернізму про вдосконалення людини засобами науки і

мистецтва впиралася в нерозв'язну проблему - скінченності індивіда в часі.

Звичайно, тема смерті ніколи не зникла з поля особливої уваги культури, і широка палітра запропонованих нею підходів відображена в узагальнюючих сучасних роботах [1; 9]. Антропологічні виміри модернізму також були у фокусі дослідницького інтересу [6; 12]. Важливою тенденцією останнього часу став розгляд теми смерті в модернізмі на основі спадщини національної української культури [18]. Спеціальна увага приділяється психологічному феномену суїцидального настрою в українському мистецтві і літературі [14]. Разом з тим не можна позбутися відчуття, що ставлення модернізму до смерті вималюється в сучасних дослідженнях дещо одноплановим - як виключно декадентське, послаблюєче життя. Проявом такого погляду є організація і успішне проведення Волгограді конференції на тему «Декаданс в Європі і Росії: 150 років життя під знаком смерті» [7]. Однак, на нашу думку, важливо відмовитися від вживання виключно траурних акордів, що супроводжують розглядання цієї проблеми.

Тому метою цієї статті є виявлення широкого спектру концепцій від переважно песимістичних до оптимістичних, висловлених в періодичній пресі вченими і філософами епохи модернізму щодо проблеми смерті людини, а також аналіз рецепції цієї теми ідеологами модерністського руху, переважно з Росії та

Італії.

Беручи до уваги інтегральний настрій, виражений авторами аналізованих робіт у ставленні до смерті, придивимося спочатку до оптимістичного крила. Найбільш послідовними його виразниками були прихильники теїстичного світогляду, внутрішньо переконані, що смерть - не фінал, але перехід до нового нескінченного існування. Хоча моральне почуття бачить нерозв'язне протиріччя між смертю і Абсолютом: «Якщо є Бог, то не від Нього смерть» [3]. Звичайно, релігійна віра не виникає з наукового або філософського досвіду і не може бути ними ні підтверджена, ні спростована, але деякі філософські аргументи на користь релігійної концепції безсмертя душі наводить у своїй статті С. Глаголев [5]. Їм послідовно розглядається матеріалістична теорія, для якої душа є функція тіла; концепція психічного атомізму, яка стверджує дуалістичну наявність душевного компонента в кожному матеріальному атомі; пантеїстична концепція, що оголошує весь світ проявом божества; і, нарешті, концепція психічного індивідуалізму, з якою солідаризується автор статті. Головним запереченням матеріалізму Глаголеву представляється неможливість звести психічне до процесів матеріального руху. Ідея психічного атомізму веде, на думку автора, до неможливого і неспостережуваного феномену змішування і поділу душ. Пантеїзм, навпаки, перетворює будь-яку душу в ілюзію, він заперечує реальну безліч індивідуальностей і несе також етичну проблему - в пантеїстичному світі немає боротьби між добром і злом, так як вони належать до єдиного кореня в рамках такого світогляду [5, с. 4]. У психічному індивідуалізмі душа буде складною, але незмінною сутністю, і тому вона не може виникнути ні шляхом складання, ні шляхом розкладання чогось вже існуючого, таким чином «щодо її походження можливі лише дві теорії: або душа самобутня, або вона створена Богом» [5, с. 7]. Як бачимо, детальний аналіз проблеми був проведений автором в релігійно-апологетичних цілях. Звичайно, ідея незмінності душі викликає багато питань, адже існує очевидна емпірично відмінність між дитячою і

зрілою свідомістю, бувають випадки втрати свідомості, роздвоєння особистості і т.і. Але, головне, Глаголев залишається вірним ідеї, що неможливо змішування душ індивідів. Автор представляє душу, по аналогії з тілом, організмом, але організмом безсмертним: «Ми не претендуємо довести, що душа безсмертна, - наше завдання скромніше: ми хочемо тільки показати, що в розпорядженні науки немає доказів неможливості такого безсмертя» [5, с. 17]. Глаголев як інтегральний сенс людського життя пропонує ідею особистого самовдосконалення, таку популярну в епоху модернізму, але відразу робить найважливіше уточнення, без якого вся конструкція руйнується: «за умови посмертного існування» [5, с. 21]. Це уточнення з усією виразністю показує, що дискусії навколо проблеми смерті однією своєю стороною нерозривно пов'язані з завданням виявлення доцільності будь-якого кінцевого в часі існування. Розсунути темпоральні межі суб'єкта до майже нескінченності можливо, перетворивши його, індивіда, в колектив, що володіє потенційно нескінченим існуванням. У найбільш радикальному вигляді цю позицію висловив В.А. Базаров: «Питання особистої смерті для людей, здатних до колективної творчості, має такий же другорядний інтерес, як питання про загибель того або іншого нейрона в моєму мозку» [2, с. 360]. Тому благородна ідея служіння окремої людини сукупному людству мала б втішити її перед обличчям особистої смерті. Про служіння вищим цілям світобудови, розуміння яких властиво тільки людині, писав також професор В.М. Хвостов [21, с. 203].

Ідею служіння всьому людству відстоює і приват-доцент Московського університету А.А. Токарський, психолог і дослідник гіпноізму, хоча в своїй роботі [19] він більше сконцентрований не на пошуку сенсу життя, а на психологічних феноменах, пов'язаних з вмиранням, і робить спробу психотерапевтичної раціоналізації фобій, створених культурою навколо феномена смерті. Гостроту страху, в якому принижена наступним знищенням свідомість розгублено носить в просторі думки, подібно Кирилову з «Бісів» Достоев-

ського, між Богом і бунтом, лаконічно описує Євген Берг: «Або божевілля відчаю, жаху - до самогубства, до злочинства, до нігілізму. Або - Бог. Що ближче, що більш істинне - не знаю» [3, с. 242]. Токарський пропонує розрізнити комплекс почуттів у зв'язку з перериванням життя (жаль з приводу її короткостроковості, розлука з близькими, посмертне існування) від естетичного неприйняття посмертної долі тіла (холод могили, жах перед трупом і т.д.) [19, с. 933]. Раціоналізуючи це атакуюче почуття страху, автор представляє його, цілком в дусі позитивізму, як певний фізіологічний стан, що супроводжується зміною мозкового кровообігу і порушенням діяльності серця [19, с. 943]. Якщо навіть цей медичний опис є вірним, він ніяк не наближає читача до якогось ослаблення напруженого відношення до смерті. Однак Токарський, розвиваючи свою думку, демонструє, що реальне вмирання з природних причин родинно - і навіть тотожне - сну, і нітрохи не характеризується страхом, але, навпаки, супроводжується відчуттям ейфорії [19, с. 959], а всі лякаючі фізіологічні феномени - агонія, хрипи і т.д. - відбуваються після втрати свідомості. Страх перед посмертною долею тіла, переконує автор, не є страх власне смерті, але боязнь бути заживо похованим [19, с. 965]. Автор також відзначає позитивну роль страху в стримуванні суїцидальних явищ [19, с. 967]. Фактично, робота Токарського намагається виконати функцію утішання, використовуючи як природничо-наукові, так і філософсько-етичні аргументи, але - і це важливо зазначити - не вдається до релігійних аргументів!

Таку ж терапію пригніченої свідомості, хоча і базуючись на логічному аналізі понять, робить учень В. Віндельбанда Генріх Ланц [10]. Його основна теза зводиться до думки, що той, хто набуває безсмертя, перестає бути людиною. Людину, на думку Ланца, робить індивідом смерть, він «не є субстанція, але істотно - процес. Його життя засновано на зміні і загибелі, більш того, воно є зміна і загибель» [10, с. 255]. Ланц вважає, що кожна конкретна людина знаходить власну унікальність тільки з урахуванням сукупності всіх своїх справ, а

тому його фінал - смерть - є необхідна умова набуття індивідуальності [10, с. 263]. Думаю, багато хто бажав би ніколи не стати індивідом, якби тільки ця філософська поступка позбавила його від загибелі. Нарешті, дуже малопереконливими здаються ідеї Ланца про те, що одна людина відрізняється від іншого своїми справами, а не свідомістю, яка, нібито, спільна і безсмертна, а тому він пропонує філософське утішання: «Я- ця абсолютно уявна одиниця свідомості - також залишається всюди вічним і незмінним. Смерть є тільки ілюзія» [10, с. 266]. Ужита Ланцем спроба філософськи побороти страх смерті, ґрунтуючись на різноманітних і неузгоджених принципах, варта уваги і поваги, але не досягає необхідної висоти переконливості. І все-таки вона відображає жвавий інтерес до проблеми смерті, цього «апофеозу пасивності» [17, с. 59], в культурі початку ХХ століття.

Важливо відзначити, що представники природознавства також пропонували свої варіанти вирішення проблеми смертності людини, не вдаючись до релігійного світогляду. Академік І.І. Мечников зізнається: «Припущення про загробне життя не може бути визнане ймовірним, незважаючи на найрізноманітніші спроби довести його. Протилежна ж думка цілком узгоджується з усією сукупністю людського знання» [13, с. 160]. Безсумнівно, що багато прихильників науки вважали окремі форми суспільної свідомості тупиковими і відволікаючими від ефективного вирішення дійсних проблем. Фізик М.О. Умов, маючи на увазі деякі релігійні і філософські системи, писав: «Підлягає великому сумніву, чи спокутує те утішання, яке вони доставляли окремим людям, ті лиха і ті зупинки духовного розвитку, які вони принесли людству» [20, с. 8]. Фізіолог Мечников, пропонує, по суті, психологічну програму позбавлення від страху смерті, але реалізовану не через раціоналізацію фобій, а за допомогою концепції інстинктів. На його думку, інстинкти мають різну силу на різних етапах людського життя, як це демонструє, наприклад, статеве почуття. Страх перед смертю є, по Мечникову, просто прояв одного з інстинктів - інстинкту життя.

Наука, на думку Мечникова, повинна вдосконалити природу людини (шляхом розвитку медицини, дієтології і т.і.), щоб він жив набагато довше, до 120 років, коли інстинкт життя втратить силу, і втома від життя переважить природний страх смерті. Концепція академіка викликала бурхливу реакцію. У своїй рецензії В'ячеслав Іванов, високо цінуючи суто природничо-наукові заслуги Мечникова, апелює до ідеї Гегеля про те, що як раз дисгармонія є рушійною силою духовного зростання людства. Іванов не задоволений висотою ідеалу, запропонованого програмою академіка. На думку поета і теоретика символізму, якщо б вона була реалізована, стала б чи не відмовою від поступального руху духу в обмін на «сочевичну юшку урівноваженого благоденства» [8, с. 60]. Незважаючи на щирість позиції Іванова, все ж слід визнати, що його критика нелегко втілюємої, але практично конкретної наукової програми Мечникова з позиції, що допускає страждання як необхідну жертву туманній ідеї духовного прогресу, не здається продуктивною.

Опір ідеям Мечникова відображає і рецензія на паризьке видання його «Досвіду про людську природу» Л.Є. Оболенського, постійного автора журналу «Русская мысль», що писав на біолого-психологічні теми. Він не впевнений в тому, що сам страх смерті є найбільшим злом, і називає всю теорію лише сміливою гіпотезою [15, с. 146]. Адже з точки зору еволюційної теорії, інстинкт смерті, як всякий інстинкт, для свого виникнення мав би мати якесь раціональне значення для збереження виду [15, с. 146]. І вже зовсім скептично Оболенський дивиться на провадження гігієнічних методів для досягнення високої тривалості життя з тим, щоб дочекатися занепаду інстинкту життя: «... Доведеться вести саме безрадісне існування біологічного монастиря і вічного карантину <...> під наглядом святих отців біології» [15, с. 164]. Нехай так, але, можливо, це малі жертви в порівнянні з досягненням поставленої мети. Яку ж альтернативу пропонує сам Оболенський? Вона зводиться до двох тез - покластися на прогрес науки і суспільства (а не тільки біології), і увірувати

в новітні для того часу філософські концепції, перш за все - в кантіанство, яке говорить про неможливість досягнути світ на підставі феноменів: «... Якщо світ нам невідомий, то як можливо висловлюватися зовсім догматично про <...> сенс життя і смерті?» [15, с. 166]. Перше заперечення є лише завуальована спроба перенести вирішення проблеми в невизначену історичну далечінь, і Мечников, розуміючи фактор смерті особисто, враховуючи обмеженість у часі для досягнення мети, якраз являє людству приклад діяльного оптиміста. Друге заперечення вказує на надію Оболенського, що в непізнаваному ноуменальному, яке нам не дано дізнатися за життя, і лежить позбавлення від страху смерті. Але, по-перше, будь-яка надія може не збутися, по-друге, природознавство, якщо хоче залишитися наукою, оперує з областю феноменального, і в ньому шукає вирішення проблем.

Біолог Олександр Генкель в своїй статті [4] звертає увагу на конфлікт біологічного і соціального в кожній людині. Для біології «все наше тіло <...> є лише підставкою, що служить для харчування, пересування <...> теоретично безсмертних клітин, здатних проявлятися в своєму потомстві» [4, с. 31]. Розвиток нервової тканини у людини уможливорює розвиток свідомості, а з ним - і свідомості смерті. Проекти поліпшення біологічної основи людини за допомогою гігієни або штучного відбору все одно не рятують людство від смерті, а тому Генкель бачить сенс життя індивіда двоєдиним - по-перше, залишити після себе якомога більше результатів діяльності мозкових клітин, по-друге - продовжити себе в потомстві [4, с. 37].

Звернемося до песимістичного крила. В.М. Хвостов, професор Московського університету, в статті «Про песимістичному світогляді» [21], дає коротке резюме теорії трансформації уявлення про щастя у людства в філософії Едуарда фон Гартмана: на думку німецького мислителя, послідовний пошук щастя спочатку - на землі, потім - в пору середньовічного теоцентризму - по ту сторону смерті, після поширення атеїзму замінюється вірою в прогрес, але якщо прийде розчарування в ідеї про-

гресу, людство, нібито, остаточно усвідомить безнадійність свого становища [21, с. 200]. Слід визнати, що парадоксальним чином розвиток природознавства, особливо еволюційної теорії, значно вплинув на поширення катастрофічного світогляду. Космологія передбачає обмежене існування не тільки планети Земля, але і самого Всесвіту. Такі теорії мали вплив на настрої інтелектуалів. Ось сумні роздуми Джованні Папіні (1881-1956), одного з найвизначніших ідеологів італійського модернізму: «Людина знає, що його вид закінчиться або через колективне самогубство, або через охолодження Сонця, або через загибель планети. Все те, що було зроблено і вистраждане протягом тисячі століть - марно, призначене для знищення і смерті» [23, р. 58].

Слід зазначити, що представники модернізму, знаходячи запропоновані культурою шляхи вирішення проблеми смерті незадовільними і не бажаючи усвідомлювати своє становище тупиковим, іноді вдавалися до заперечення будь-якої позитивної цінності життя: «Моїй *idée fixe* було <...> довести, що життя є зло» [16, с. 73]. Деякі модерністи намагаються гармонізувати відносини людини і світу навіть в ситуації занепаду релігійного світогляду. Джузеппе Преццоліні (1882-1982), один з інспіраторів італійського модернізму, береться за складну задачу переконати читача в справедливості світу без посмертного «Вищого суду», і звертаючись до несправедливості найбільш явної (неоднакового стану здоров'я людей, їх економічних можливостей, і нарешті, їх смертності), крок за кроком доводить, що справедливість існує, що часто фізично знедолені є щасливіші за здорових, що смерть, яку сучасне суспільство витіснило на периферію культурного досвіду і тому позбавило себе можливості оцінити це явище об'єктивно, є справедливість, спокійне «закриття рахунків» [24, р. 1138]. Але другу Преццоліні і його колезі по цеху - Папіні - присутність образу смерті в культурі видається не витісненим явищем, а надмірним і згубним навіть в малих дозах. У статті «Смерть мертвим» [22] Папіні, продовжуючи оспівану футуристами логіку культурного розриву з попередні-

ми епохами, ставить в провину померлим їх неостаточне вмирання - адже наступні покоління мислять в рамках і межах, заданих вже померлими людьми, саме ними створені цінності естетики, політики і моралі [22, р. 61]. Одночасно Папіні критикує ритуальну сторону відносин сучасної культури до мертвих. Незважаючи на зневіру більшості людей ні в яку форму безсмертя, нарікає Папіні, продовжують існувати кладовища, що крадуть землю у сільського господарства, з мармуру надгробних плит можна побудувати цілі міста, а самі кладовища - жахливі видовища не через печаль, ними пробуджену, а через бруд [22, р. 62]. Автор пропонує створювати фабрики по переробці людських останків для їх подальшого використання. З етико-естетичних міркувань необхідно заборонити, вважає Папіні, транспортування тіл в супроводі священників, свічок, оркестрів і квітів [22, р. 62]. По суті, така програма спрямована на викорінення з культури почуття поваги до тіл померлих людей. Папіні має намір паралельно боротися і з цвинтарями духовними - музеями і бібліотеками [20, р. 62], солідаризуючись тут з позицією, оголошеною чотирма роками раніше в «Першому маніфесті футуризму» Філіппо Томмазо Марінетті: «Музей і кладовища! Їх не відрізнити один від одного - похмурі збіговиська нікому не відомих і нерозрізнюваних трупів» [11, с. 161]. Можливо, запропонована Папіні стратегія є радикальна терапія страху перед загибеллю, що проводиться через забуття, через виключення з миру феноменів атрибутів «похоронної естетики», що повертають свідомість до травмуючої проблеми.

Всупереч усталеній думці про домінування декадентського світовідчуття в модернізмі, рецепція останнім результатів дискусій навколо проблеми смерті в культурі виявляє різноспрямовані світоглядні орієнтації модернізму від тих, що вселяють помірний оптимізм до обґрунтовуючи песимістичний сценарій. Для аргументації використовувався весь ресурс теоретичної культури епохи - філософські та релігійні принципи, природничо-наукові концепції, переважно біологічні і космологічні. Разом з тим, для пом'якшення або маскуванню

конфлікту між ідеєю необмеженого вдосконалення людини та її смертністю модернізм не міг спертися в повній впевненості на будь-яке рішення з уже запропонованих культурою - на релігійні концепції посмертного існування душі або реінкарнації, на атеїстичне утішання про продовження себе в справах або нащадках, на природничо-наукові стратегії управління біологічними механізмами старіння, нарешті - на спробу ігнорувати проблеми індивідуальної смерті шляхом виключення з людського середовища будь-яких естетичних феноменів,

що нагадують про межу людського існування. Можливо тому серед модерністів поширилося переконання, що варто спробувати шукати сенс людської діяльності не в вічності, а в обмежених часових проміжках, адже найпрекрасніші події втрачають своє значення, якщо не трапляються вчасно. Поширюючись, ця тенденція перенесення сенсу з нескінченно тривалого на минуше трансформувалася в символістській культ «миттєвості» як спорадичною спалаху щастя, рівновеликого, може бути, благу вічного життя.

Бібліографічні посилання

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М.: Прогресс; Прогресс-академия, 1992. 526 с.
2. Базаров В. Богоискательство и «богостроительство». *Вершины. Книга первая*. СПб.: Прометей, 1909. С. 331-363.
3. Берг Е. О смерти. *Новый путь*. 1903. Июнь. С. 237-242.
4. Генкель А.Г. Жизнь и смерть. *Современный мир*. 1914. Май. С. 26-37.
5. Глаголев С. Вопрос о бессмертии души. *Вопросы философии и психологии*. 1893. Кн. 19. Специальный отдел. С. 1-19; Кн. 20. Специальный отдел. С. 20-26.
6. Грякалова Н. Ю. Человек модерна. Биография - рефлексия - письмо. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2008. 382 с.
7. Декаданс в Европе и России: материалы международной научной конференции «Декаданс в Европе и России: 150 лет жизни под знаком смерти», 9-10 декабря 2007 г. Волгоград: Изд-во ФГОУ ВПО ВАГС, 2007. 371 с.
8. [Иванов В.И.] *Заκλῆς*. [Рецензия]. *Весы*. 1904. № 5. С. 60. Рец. на кн.: Elie Metchnikoff. *Etudes sur la nature humaine. Essai de philosophie optimiste*. Paris, 1903.
9. Красильников Р. Л. Танатологические мотивы в художественной литературе (введение в литературоведческую танатологию). Москва: Языки славянской культуры, 2015. 487 с.
10. Ланц Г. Вопросы и проблемы бессмертия. *Логос*. 1913. Кн. 3-4. С. 249-267.
11. Маринетти Ф.Т. Первый манифест футуризма. *Называть вещи своими именами*. М.: Прогресс, 1986. С. 158-162.
12. Маслов Г. Человек как онтологическая проблема в русском символизме. *Studia Slavica*. Tallinn, 2017. [Vol.] XV. С. 32-43. URL: http://www.mkmf.net/images/doc/2017_StudiaSlavicaXV.pdf (дата звернення 09.02.2019).
13. Мечников И.И. Этюды о природе человека. 5-е изд., испр. и доп. автором. М.: Научное слово, 1917. 282 с.
14. Нестелеєв М.А. На межі. Суїцидальний дискурс українського модернізму: монографія. Київ: Академвидав, 2013. 251 с.
15. Оболенский Л. Е. Неудачная попытка построить этику и политику на биологии. *Русская мысль*. 1903. № 9. С. 139-166.
16. Папини Д. Конченый человек. М.; Петроград: Государственное издательство, 1923. 280 с.
17. Розанов В. Открытое письмо к Д.В. Философову. *Мир искусства*. 1899. № 20. 57-61.
18. Суворова Л. К. Концепт смерті в малій прозі раннього українського модернізму: архетипно-міфологічна і філософська інтерпретація: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / НАН України, Ін-т літ. ім. Т.Г. Шевченко. Київ, 2017. 20 с.
19. Токарский А. Страх смерти. *Вопросы философии и психологии*. 1897. Кн. 40. 931-978.
20. Умов Н. От редакции «Научного Слова» ко второму изданию. *Мечников И.И. Этюды о природе человека*. М.: Научное слово, 1917. С. 5-9.

21. Хвостов В.М. О пессимистическом мировоззрении. *Вопросы философии и психологии*. 1911. Кн. 108. С. 187-233.
22. Papini G. Morte ai morti. *Lacerba*. 1913. N. 7. P. 61-63.
23. Papini G. Rapporto sugli uomini. Milano: Rusconi, 1977. 448 p.
24. Prezzolini G. Parole d'un uomo moderno. IV. La Giustizia. *La Voce*. 1913. N. 33. P. 1138.

References

1. Ares, F. [Ariès, P.], 1992. *Chelovek pered litsom smerti* [L'Homme devant la mort]. M.: Progress; Progress-akademiya, 526 s.
2. Bazarov, V., 1909. Bogoisatelstvo i «bogostroitel'stvo» [God-seeking and «god-building»]. In: *Vershiny. Kniga pervaya*. Sankt-Peterburg: Prometej. S. 331-363
3. Berg, E., 1903. O smerti [On a death]. *Novyy put*. N. 6. S. 237-242.
4. Genkel, A.G., 1914. Zhizn i smert [Life and death]. *Sovremennyy mir*. N 5. S. 26-37.
5. Glagolev S., 1893. Vopros o bessmertii dushi [The problem of the immortality of the soul]. *Voprosy filosofii i psikhologii*. Vol. 19-20. Specialnyy otdel. S. 1-26.
6. Griakalova, N. Yu., 2008. *Chelovek moderna. Biografiya - refleksiya - pismo* [Man of modernity. Biography - reflection - writing]. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin. 382 s.
7. *Dekadans v Evrope i Rossii: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii* [Decadence in Europe and Russia: Proceedings of the International Scientific Conference], 2007. Volgograd. 371 s.
8. [Ivanov, V.I.] Ζακλῆς, 1904. Review of *Etudes sur la nature humaine. Essai de philosophie optimiste* by Elie Metchnikoff. *Vesy*. № 5. S. 60.
9. Krasilnikov, R. L., 2015. *Tanatologicheskie motivy v khudozhestvennoy literature (vvedenie v literaturovedcheskuyu tanatologiyu)* [Thanatological motifs in fiction]. Moskva: Yazyki slavianskoy kultury. 487 s.
10. Lants, G., 1913. Voprosy i problemy bessmertiya [Issues and problems of immortality]. *Logos*. Vol. 3-4. С. 249-267.
11. Marinetti, F.T., 1986. Pervyy manifest futurizma [Manifesto del Futurismo]. In: *Nazyvat veshchi svoimi imenami*. M.: Progress. S. 158-162.
12. Maslov, G., 2017. Chelovek kak ontologicheskaya problema v russkom simvolizme [Human as an ontological problem in Russian symbolism]. *Studia Slavica*. Tallinn. [online]. XV. S. 32-43. Available at URL: http://www.mkmf.net/images/doc/2017_StudiaSlavicaXV.pdf [Accessed 10 Feb. 2019].
13. Mechnikov, I.I. [Metchnikoff, E.], 1917. *Etyudy o prirode cheloveka* [Etudes sur la nature humaine]. 5th ed. M.: Nauchnoe slovo. 282 s.
14. Nestelieiev, M.A., 2013. Na mezhi. Suitsidalnyi dyskurs ukrainskogo modernizmu. Kyiv: Akademvydav. 251 s.
15. Obolenskiy, L. E., 1903. Neudachnaya popytka postroit etiku i politiku na biologii [Unsuccessful attempt to construct ethics and politics upon biology]. *Russkaya mysl*. № 9. S. 139-166.
16. [Papini, G.] Papini, D., 1923. *Konchennyu chelovek* [Un uomo finito]. M.; Petrograd: Gosudarstvennoe izdatelstvo. 280 s.
17. Rozanov, V., 1899. Otkrytoe pismo k D.V. Filosofovu [An open letter to D.V. Filosofov]. *Mir iskusstva*. № 20. 57-61.
17. Suvorova, L. K., 2017. *Koncept smerti v malii prozi rannogo ukrainskogo modernizmu* [The concept of death in the little prose of the early Ukrainian modernism]. Kyiv. 20 s.
19. Tokarskiy, A., 1897. Strakh smerti [Fear of death]. *Voprosy filosofii i psikhologii*. Vol. 40. 931-978.
20. Umov, N., 1917. Ot redaksii «Nauchnogo Slova» ko vtoromu izdaniyu [From the editors of 'Nauchnoe slovo' to the second edition]. In: *Mechnikov I.I. Etyudy o prirode cheloveka*. 5th ed. M.: Naučnoe slovo. S. 5-9.
21. Khvostov, V.M., 1911. O pessimisticheskom mirovozzrenii [About pessimistic worldview]. *Voprosy filosofii i psikhologii*. Vol. 108. S. 187-233.
22. Papini, G., 1913. Morte ai morti. *Lacerba*. N. 7. R. 61-63.
23. Papini, G., 1977. *Rapporto sugli uomini*. Milano: Rusconi. 448 p.
24. Prezzolini, G., 1913. Parole d'un uomo moderno. IV. La Giustizia. *La Voce*. N. 33. P. 1138.